

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ ЯК ЧИННИК ЗМІЦНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ДОСВІД ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ ДЕРЖАВ ДЛЯ УКРАЇНИ

Тривале панування на українських землях російської імперської, а згодом комуністично-тоталітарної влади суттєво деформувало еволюційно-природний ритм конфесійного життя України. Майже аналогічною була ситуація у колишніх постсоціалістичних країнах Європи, де державна політика щодо релігійно-церковної сфери була конфронтаційною. Однак міра її жорсткості варіювалася залежно від конкретних обставин. Якщо Албанія 1967 року проголосила курс на створення першої у світі атеїстичної держави й у країні закрили всі релігійні організації, то у Польщі Католицька церква позиціонувалася в ролі інституту громадянського суспільства та користувалася підтримкою населення, а з часом взагалі відіграла вагомую роль у демонтажу комуністичного режиму.

Після краху комунізму країни Центральної і Східної Європи, з одного боку, прихильно поставилися до толерування й демократизації державно-церковних відносин, а з іншого — стали на захист і поступове відтворення тих релігійних культур, без яких немислима їхня національна тотожність. В цьому відношенні Україна посіла й продовжує посідати виняткове місце. Орієнтиром для керівництва Української держави після відновлення незалежності в частині конституювання системи взаємин між державою і релігійними об'єднаннями виявилася не відповідна національна традиція і навіть не практика державно-церковних відносин у країнах близької географічно, культурно та політично Західної Європи, а заокеанський досвід Сполучених Штатів.

Цей досвід неповторний і унікальний. Історично склалося, що США не належать до країн з однією чи кількома укоріненими релігійними традиціями. Всі конфесії є рівними не лише перед законом, а й в контексті визнання їх ролі та місця в державо- і націєтвор-

чому процесах. Для американців право на свободу совісті, релігії і віросповідання виступає базовою цінністю. Сполучені Штати вважаються міжнародним гарантом реалізації принципу релігійної свободи.

Намагання американізувати українську дійсність — наслідок романтичної ейфорії початку 90-х р. Проте, на нашу думку, намір екстраполювати американську модель державно-церковних відносин на вітчизняний ґрунт не містить об'єктивних підстав. Він завідомо приречений на невдачу. Для України значно кориснішим є той досвід розбудови взаємин між державою і релігійними інституціями, що апробується в країнах Центральної і Східної Європи.

У посткомуністичних суспільствах Європи поле взаємин між державою і релігійними організаціями має достатньо відмінностей, однак спостерігається тенденція до розбудови цих відносин на засадах ідеологічного нейтралітету з боку держави. Розглянемо це на прикладах деяких конкретних постсоціалістичних країн.

Польща. Згідно з Конституцією Польської Республіки, церкви та інші віросповідні союзи є рівноправними. Публічна влада дотримується неупередженості у питаннях релігійних та інших переконань. Відносини між державою та релігійними організаціями будуються на принципах автономії та взаємодії задля утвердження особистісного і суспільного блага.

Законодавчо гарантована рівність не заважає Католицькій церкві мати у Польщі беззаперечний суспільний авторитет. Костьол має глибокі історичні зв'язки з польським націоналізмом, а традиція національної церкви склалась тут задовго до традиції національної держави. До Католицької церкви відносять себе 90,5 % поляків. Цим пояснюються досить міцні позиції, які вдалося зберегти церкві в період панування соціалістичного ладу і навіть успішно протистояти йому. Католицька церква у Польщі позиціонується як «хранителька етичної сили, духовної субстанції та єдності народу». Відносини між Польською Республікою і Католицькою церквою, відповідно до Конституції, визначаються міжнародним договором, укладеним з Апостольською Столицею. В результаті переговорів з керівництвом Католицької церкви у Польщі було прийнято три закони: «Про відносини держави та Римо-Католицької церкви», «Про гарантії свободи совісті та сповідання», «Про соціальне забезпечення духовенства».

У Польщі діє інститут військових капеланів, релігійний елемент інтегровано в освітній процес у загальноосвітніх школах. Законом про освіту до обов'язкового навчального комплексу введено предмет «Релігія». У такий спосіб усім легально існуючим у країні конфесіям надано право викладати щотижня по дві години «релігії» за умови, що у класі щонайменше семеро учнів належать до даного віросповідання.

Таким чином, відносини між державою і церквою, а також їх правова регламентація у Польщі відображають історично обумов-

лені традиції, особливу роль Католицької церкви та католицизму як одного з основних чинників польської ідентичності.

Сербія. В країні конституційно закріплена автономність держави і релігійних інституцій. Держава гарантує церквам і конфесійним громадам повагу до внутрішнього укладу їхнього життя.

Діючі релігії і конфесії рівні перед законом, але різняться за авторитетністю та вкоріненістю у суспільний ландшафт країни. Релігійні об'єднання Сербії розділені (умовно) на п'ять груп:

1) Сербська православна церква, яка наділяється винятковою історичною, державотворчою роллю у формуванні, збереженні та розвитку ідентичності сербського народу; 2) традиційні конфесії країни — Римсько-католицька, Словацька лютеранська, Реформатська, Євангелічно-християнська церкви, мусульманські та іудейські громади; 3) конфесійні об'єднання, визнані законами 1953 та 1976 р. (баптисти, адвентисти, п'ятидесятники); 4) релігійні організації, які перебувають у процесі реєстрації; 5) незареєстровані релігійні організації.

Всі релігійні об'єднання в Сербії повинні бути зареєстровані, але для цього треба мати належність не менше 0,001 % повнолітніх громадян країни або іноземців з правом постійного проживання на її території. Надаються також відомості про конфесію з викладенням віровчення та описом релігійних обрядів.

З боку держави церквам і релігійним громадам може надаватися фінансова допомога для підтримки їхньої духовної місії і соціального служіння. Державно-церковні відносини у Сербії регламентуються законом «Про церкви і релігійні об'єднання» (2006).

Угорщина. Основний принцип державно-церковних відносин в Угорщині — ідеологічний нейтралітет держави. Релігійні організації тут є автономними, держава забезпечує відповідну юридичну форму та реєструє їх. Водночас вона не ігнорує особливості, притаманні тим чи іншим релігіям та церквам. Як зазначив Конституційний суд Угорщини, «диференціація допустима, якщо вона заснована на фактичних відмінностях, а рівний підхід до церков не виключає врахування реальної соціальної ролі деяких з них».

Базовим нормативно-правовим актом у сфері забезпечення свободи совісті є закон «Про свободу совісті та свободу віросповідання» (1990), яким церкви та релігійні організації визнані носіями людських цінностей, що відіграють значну роль у житті суспільства. Згідно із законодавством, віросповідання, які бажають отримати реєстрацію, мають налічувати не менше 100 членів; реєстрація здійснюється судом. Релігійні організації як юридичні особи мають право здійснювати навчально-виховну, соціальну, оздоровчу, спортивну, поліграфічну діяльність, а також діяльність, пов'язану з утриманням цвинтарів. Конфесіям заборонено займатися комерцією.

1994 року уряд Угорщини підписав міжнародний договір про запровадження інституту військових священиків, а 1994 року — конкор-

дат з Ватиканом. Подібні угоди укладено з трьома іншими традиційними для Угорщини релігійними громадами — Реформатською, Лютеранською церквами та Союзом юдейських конгрегацій. 1997 року аналогічну угоду підписано з євангелічною конгрегацією «Церква віри».

Церкви в Угорщині отримують державне фінансування для реалізації соціальних проектів. Держава визнає свою відповідальність перед церквами, історична доля яких пов'язана з Угорщиною. У галузі реституції церковного майна прийнято декілька актів, зокрема закони «Про колишню церковну власність» (1991), яким встановлено десятирічний термін реституції. Церкви повернено близько 6 тисяч об'єктів нерухомості.

Загалом держава у своїй політиці щодо релігії та церкви в Угорщині дотримується кількох основних принципів: 1) визнає, що церква є своєрідною, незалежною від держави реальністю; 2) відокремлення церкви від держави не означає її відокремлення від суспільства; 3) віросповідання беруть на себе певні громадські функції, що зумовлює їх відповідне державне фінансування.

Білорусь. Законом «Про свободу совісті та релігійні організації» (2002) підкреслюється визначна роль Православної церкви в історичному становленні та розвитку духовних, культурних і державницьких традицій білоруського народу; духовна, культурна та історична роль Католицької церкви на території Білорусі; невіддільність від загальної історії народу Білорусі Євангелічно-лютеранської церкви, юдаїзму та ісламу.

Законодавство Білорусі передбачає обов'язковість реєстрації релігійних організацій та вказує, що їх керівниками можуть бути тільки громадяни країни. Визнаючи двоступеневу ієрархію релігійних організацій — релігійні громади і релігійні об'єднання, — закон щодо свободи совісті допускає утворення останніх за наявності мінімум десяти громад одного віросповідання, з яких хоча б одна діє на теренах Республіки щонайменше 20 років.

Законодавство обмежує діяльність релігійних громад територіальними рамками їх реєстрації, забороняє конфесіям брати участь у діяльності політичних партій, використання державної символіки у місцях проведення богослужінь, ввезення церквами і деномінаціями з-за кордону духовної літератури, іншої друкованої та аудіо-відеопродукції без проведення державної релігієзнавчої експертизи.

Між Республікою Білорусь та Білоруською православною церквою Московського патріархату (нині її статус знову знижено до Білоруського екзархату Російської православної церкви) підписано договір про співпрацю (2003), в якому акцентується на актуальності тісної взаємодії обох сторін щодо вирішення завдань у сфері духовно-морального вдосконалення суспільства, а також необхідності розвитку договірно-правової бази між державою і Церквою. У зазначеній угоді держава визнала православну Церкву одним з найважливіших соціальних інститутів, а взаємодію з нею — фактором

суспільної стабільності, громадянської єдності та міжконфесійного миру на білоруській землі.

Грузія. В країні визнається повна свобода релігії і віросповідання. Конституційно церква відокремлена від держави, що не заважає їм тісно співпрацювати.

Для Грузії характерним є відчуття глибокого взаємозв'язку між релігією та націєтворчим процесом. Перший президент незалежної Грузинської держави З. Гамсахурдіа наголошував, що жива віра грузинів надихала існування Грузії впродовж багатьох століть. Відродження Грузинської держави не може бути успішним без відродження живої віри. Іншими словами, національним лідером відзначалась необхідність відтворення традиційного союзу між державою і православною церквою. Ця ідея була реалізована за президентства Е. Шеварднадзе. 2002 року парламент Грузії затвердив угоду, підписану Е. Шеварднадзе і Католикосом — патріархом усієї Грузії Іллею II. Укладення договору стало логічним наслідком проголошеної у Конституції країни виняткової ролі Грузинської православної церкви в історії Грузії.

Договір між Грузинською державою і Православною церквою Грузії чітко визначає рамки та форми співробітництва двох інститутів. Наприклад, держава і церква взаємно визнають відповідні дипломи; держава не має права відчужувати у церкви її майно, церква може отримувати доходи за рахунок передачі власного майна в оренду; майно церкви не оподатковується; навчальні програми з православного віросповідання і кандидатури викладачів затверджує держава за поданням церкви; духовні особи звільняються від призову в армію; держава визнає шлюб, зареєстрований церквою; дванадцять свята проголошуються святами і вихідними днями на державному рівні тощо. Підписання угоди з таким змістом практично рівнозначне проголошенню православ'я державною релігією.

Досвід постсоціалістичних країн Європи свідчить, що визнання церков, насамперед найчисельніших, повноправними суб'єктами державно-церковних відносин створює умови для їх функціонування як дієздатних суспільних інституцій. В означеному регіоні державно-церковна взаємодія реалізується на принципах свободи совісті та невтручання держави у справи церкви.

Водночас застосовується певний диференційований підхід до конфесій, що не порушує нейтралітету держави, оскільки в Європі нейтралітет не означає байдужості: держава підтримує традиційні релігії як чинник зміцнення національної ідентичності, не обмежуючи при цьому й діяльність релігійних меншин. Церкви та інші релігійні організації на офіційній основі здійснюють соціальне служіння у певних визначених сферах. На основі закону ефективно здійснюється реституція церковного майна. Державно-церковні відносини регулюються як законом, так і на рівні угод.

Закріплення у суспільній свідомості значимості чинників національної ідентичності (в тому числі, а інколи винятково, релігійних) розглядається як базис, підґрунтя для зміцнення традиційних засад буття соціуму та наступних успішних демократичних трансформацій.

Жодна європейська система державно-церковних відносин не може бути повністю перенесена на українську дійсність. Але при розробці національної державної політики щодо сфери свободи совісті і віросповідань Україні все ж корисно послуговуватися загальними тенденціями та окремими принципами розбудови державно-церковної взаємодії в постсоціалістичних країнах Європи. Зокрема, доречно зважити на таке:

1. Демократизація відносин між державою і конфесіями передбачає законотворчу динаміку — ухвалення своєчасних і адекватних ситуації нормативно-правових актів. Тому першочерговим завданням для України в частині реалізації державної політики стосовно релігії і церкви виступає насамперед розробка й ухвалення Концепції державно-церковних відносин в Україні, вдосконалення політико-правового механізму регулювання суспільно-релігійних і державно-церковних відносин шляхом модернізації законодавства про свободу совісті та релігійні організації.

2. Зміцнення національної ідентичності неможливе без орієнтації суспільної свідомості на особливу роль у житті певного народу носіїв традиційних цінностей. В українському суспільстві носіями таких цінностей серед суб'єктів конфесійного середовища є, передовсім, Церкви Київського коріння, тобто ті, які визнають себе спадкоємцями Київської Митрополії.

3. Переведення відносин між державними інститутами та релігійними об'єднаннями у договірну площину. Подібний механізм закріплення взаємин чітко регламентуватиме права й обов'язки сторін, сприятиме виробленню партнерських засад співпраці, з одного боку, держави, а з іншого — церков і деномінацій. У конкурентному духовно-культурному середовищі стимулюватиме конфесії працювати на благо України, керуючись цивілізованими нормами громадянського суспільства.

4. Зрівняння релігійних організацій у правах з іншими суб'єктами правовідносин, що є вимогою європейського законодавства й ознакою демократичної політики. Забезпечення рівного ставлення до всіх віросповідань і релігійних організацій, неухильне дотримання законодавства, що регулює діяльність релігійних організацій, всіма суб'єктами правовідносин. Це сприятиме утвердженню релігійної свободи та конфесійного плюралізму, а також розвиткові екуменічного та міжконфесійного діалогу.

5. Заборону релігійним організаціям, підпорядкованим іноземним національним релігійним центрам, володіти на українських теренах ру-

хомим і нерухоми майном на постійній основі. В результаті виробиться правовий надійний механізм попередження переходу у власність іноземних держав національних святинь, визначних пам'яток архітектури, духовно-літературних і мистецьких раритетів тощо.

6. Проведення перереєстрації релігійних організацій з метою закріплення за ними назв, які б відображали реальний статус суб'єктів конфесійного життя, унеможливили двоякі інтерпретації та маніпулювання свідомістю українських громадян.

7. Обов'язковість повідомлення новоствореною релігійною організацією про початок своєї діяльності відповідних органів виконавчої влади. Норма є цілком демократичною й має на меті своєчасне виявлення і припинення функціонування квазірелігійних організацій деструктивного, екстремістського характеру, що наносять шкоду психічному і моральному здоров'ю громадян.

8. Можливість надання податкових преференцій релігійним організаціям, якщо їх кошти спрямовуються на добродійність, просвітництво, тобто розв'язання проблем, що відносяться до розряду суспільно болючих і потребують серйозних фінансових затрат з боку держави.

9. Посилення відповідальності конфесій за участь у політичних процесах. У разі ангажування політикою доцільно позбавляти релігійну інституцію права на діяльність, що зміцнить протидію політизації релігійних організацій і знизить конфліктогенність конфесійного середовища.

Використані джерела

1. Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні. Збірник матеріалів. — К., 2004.
2. Бергер П. Религиозный опыт и традиция // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии. — М., 1996.
3. Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки ХХІ століття. — К., 2006.
4. Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації» від 23 квітня 1991 // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 25. — С. 283.
5. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття. — К., 2006.
6. Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США. Сборник. — К., 1996.
7. Свобода совісті та віросповідання в контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів (витяги). Упорядник М. Ю. Бабій. — К., 2006.
8. Стратегічні пріоритети. — 2007. — № 2 (3).
9. Християнсько-мусульманський діалог в контексті євроатлантичних прагнень України. Збірник матеріалів. — К., 2006.